

YORQINJON ODILOV,
*filologiya fanlari doktori, professor,
O'zR FA O'zbek tili, adabiyoti va
folklori instituti bo'lim mudiri*

ATOQLI OLIM, ARDOQLI USTOZ

Annotatsiya: Maqolada professor N.Mahmudovning ustozlik salohiyati, professor Y.Odi-
lovni O'zR FA Til va adabiyot instituti aspirantu-
rasiga o'qishga kirib, ilmiy ish mavzusini tanlash,
umumta'lim maktablarining 10 va 11 sinflari
uchun "Ona tili" darsliklarining yaratilishi hamda
tilshunos olimni tilni tushunishi va tushuntirish
borasidagi xulosalari bayon qilinadi.

Kalit so'zlar: Nizomiddin Mahmudov, enan-
tiosemiya, maqola, mavzu, so'z, lisoniy malaka, til
ta'limi.

Аннотация: В статье излагаются выво-
ды о способностях профессора Н.Махмудова
как наставника, о поступлении профессора
Ё. Адылова в аспирантуру Института языка и
литературы АН РУз, выбора темы научной ра-
боты, создании учебников "Родной язык" для
10 и 11 классов общеобразовательной школы,
а также понимание и разъяснение языка учё-
ным языковедом.

Ключевые слова: Низамуддин Махмудов,
энантиосемия, статья, тема, слово, языковой

Men professor Nizomiddin Mahmudovni
1999-yilda tanigan edim. O'shanda domla-
ning "Ma'rifat manzillari" risolasi tilga tushgan,
biz – talabalarni risoladagi tilga berilgan ta'rif
qiziqtirib qo'ygandi. Tildek katta olam anchayin
batafsil izohlangan ayni tavsif tengdoshlarning
muhokama mavzusiga aylanib ulgurgan, ustoz-u
talaba bu ta'rifni tushunishga, tushuntirishga
zo'r berar edik. Chunki biz bilgan, o'qigan tavsif-
lar bilan domlanning nazdidagi "til" o'rtasida yer
bilan osmon bo'lmasa ham, anchagina farq bor
edi. Ya'nikim tilni "ijtimoiy hodisa", "aloqa vosi-

tasi" tarzida tanib, tuyib yurgan talabalar uchun
bu tamomila boshqa holat edi. Dangalini aytsam,
domla til to'g'risidagi tavsiflarga "jon kiritgan"
edi. Ya'ni: "...tabiat va jamiyatda inson tiliday
murakkab, serqirra, serqatlam, servazifa, shakl
va mazmun tanosibi tarang hodisa kamdan-kam
topiladi. Til dunyoni bilish, bilimlarni to'plash,
saqlash, keyingi avlodlarga yetkazish, ruhiy mu-
nosabatlarni aks ettirish, go'zallik kategoriyalari-
ni voqelantirish kabi bir qancha vazifalarni baja-
rishiga qaramasdan, asosiy e'tibor uning kishilar
o'rtasidagi aloqani ta'minlash vazifasiga qaratib
kelindi. Tilni faqat kishilar o'rtasidagi aloqa vo-
sitasi sifatida talqin etish insonning tabiiy tilini,
bu benihoya murakkab va muhtasham hodisani,
eng kami, jo'nlashtirishdan, aniq bir milliy qiyofa
yoki milliy-ruhiy zamindan mosuvo bo'lgan sun'iy
tilga (masalan, esperanto kabi) tenglashtirishdan,
yo'l harakati qoidalarini tartibga solish maqsadi-
da yaratilgan shartli "til"ga baravarlashtirishdan
boshqa narsa emas" [1, 44].

Ana shu hayratmi, havasmi sabab bo'ldi,
2010-yilning kuzagida taqdir meni Nizomiddin
Mahmudovdek zabardast olimga, odamiylik o'lcho-
vi katta insonga ro'para qildi. Aspirantura tahsili ta-
labida Alisher Navoiy nomidagi Til va adabiyot ins-
titutiga yo'lim tushdi (O'shanda menga qo'qonlik
yaxshi bir inson – Zokirjon Isoqov hamroh bo'lgan
edi). O'shanda ustoz bilan qisqa tanishuvdan so'ng
aspiranturaga kirmoqchi ekanligimni, ilmiy ish qi-
lish niyatida kelganligimni aytdim. Shunda: "Mayli,
ilmiy rahbar bo'laman, biroq siz avval aspirantu-
ra imtihonlaridan o'tishingiz kerak. Imtihonlarga
puxta tayyorlaning", dedilar va biz xayrlashdik.
Belgilangan imtihonlarni muvaffaqiyatli topshirib,
2011-yildan aspirantura tahsilini boshladim (Bu-

gun keyingi faoliyatim shu institut bilan bog'langanidan behad mamnunman).

Yanvar oyining o'rtalarida ilmiy ish mavzusini maslahatlashish maqsadida domlanning huzuriga kirganim kechagiday esimda: domla o'sha payt direktor o'rinbosari bo'lgan Abduvahob Madvaliev bilan suhbatlashayotgan edi. Salom-alikdan so'ng "dard"imni aytganimda, u kishi biroz o'ylanib turdilar-da: "Bilasizmi, tilda enantiosemiya degan hodisa bor. Bu antonimiyaga o'xshab ketadi, biroq u bitta so'z, bitta ibora ma'nolari doirasida namoyon bo'lishi bilan antonimiyadan farqlanadi. O'zbek tilshunosligida bu mavzu ishlanmagan. Agar shu mavzuni ishlasangiz, o'zbek tilining katta ifoda imkonlari borligini ko'rsatib bergan bo'lardingiz, original ish chiqardi. – Nima deysiz, Vahob aka, – dedilar. Abduvahob akaning o'sha kungi daldasi ham yodimda: "Hali mavzuning ichiga kirib ketganingizni o'zingiz bilmay qolasiz, shu mavzuni olavering, juda qiziq". Shu kundan men domla ilmiy rahbarligida "O'zbek tilida enantiosemiya" mavzusida ish boshladim. Tadqiqot mavzusi yuzasidan yozilgan har bir maqolamni domla erinmay, juda sinchiklab o'qir, diqqat qaratishim, yanada kuchaytirilishi zarur o'rinlarni ko'rsatib berar edi. Esimda, mavzu yuzasidan yozgan dastlabki maqolam 4-5 marta domlanning nazaridan o'tgandi. Har bir ko'rikdan keyin maqolaning sifati, salmog'i oshib borardi. Domlanning shu munosabat bilan aytgan bir gapi yodimdan chiqmaydi: "Tadqiqotchi birinchi maqolasidayoq aytar so'zini ayta bilishi kerak".

Bugun o'sha paytlarni – domla bilan kechgan tilni tanish, tuyish onlarini chuqur entikish, alohida maroq bilan eslayman. Ustoz juda lo'nda bir tarzda fikrlaringizni masalaning mohiyatiga yo'naltira bilarkan. Samarqandlik tilshunos, filologiya fanlari doktori, professor Suyun Karimov ilmiy yig'inlarning birida juda topib aytgan edi: "Nizomiddin aka ilmiy rahbar, ilmiy maslahatchi sifatida yosh tadqiqotchilarga shunchaki, yengil mavzularni bermaydi, balki tilshunosligimizdagi biron bir qo'riqni ochadigan ishlarni mavzu sifatida tanlaydi. Uni tortib ketish esa tadqiqotchining gardanidagi ish". Men bu gaplarning tasdig'ini Dildora Abdullaeva, Dilrabo Andaniyozova, Shohida Siddiqova, Marhabo Umrzoqova, Shuhrat Qalandarovlarning shaxsan o'zim guvoh bo'lgan dissertatsiya natijalari misolida ko'rdim, kuzatdim.

2014-yilda Nizomiddin Mahmudov bilan "So'z ma'no taraqqiyotida ziddiyat" loyihasida birga ishladik. Domla bilan loyihadagi hamkorlik ilmiy faoliyatimda alohida o'rin qoldirgan, desam adashmagan bo'laman. Ish jarayonida u kishi-

ning tilni juda tiniq tushunishini, so'z ma'nolarini juda aniq tasavvur qilishini, lug'at so'zliklariga leksikografik izoh berishdagi malaka va mahoratini yelkama-yelka ishlab bildim; ish jarayonida u kishining boshlagan ishi ustida juda qattiq ishlashiga, astoydil zahmat chekishiga guvoh bo'ldim. Xalqimiz bejiz "Ish ustasidan qo'rqr" deb aytmagan ekan. Umuman, tilni butun bo'y-basti, kam-ko'sti bilan qabul qilish va bilganlarini tinglovchisiga, o'quvchisiga kamitmay-ko'paytmay – original alpozda, yetkaza bilish Mahmudov domla ijodiy kredosining markazida turishini juda yaqindan his qildim.

Keyinroq umumta'lim maktablarining 10-11-sinflari o'quvchilari uchun "Ona tili" darsliklarini tayyorlashda ham ustozga hamkor-u hammaslak bo'lish nasib qildi. Darslik yozish, ayniqsa, bunday yumush "Ona tili" darsligi bo'lsa, millat bolalarining lisoniy malakalarini shakllantirishdek ish sanalsa, buning mas'uliyati ham shunga yarasha bo'ladi. Nizomiddin aka ana shu mas'uliyatni to'la anglagan holda, 5 – 9-sinflarda o'rganilgan bilimlarni takrorlamaydigan bir tarzda, 10-sinf "Ona tili" darsligi nutq uslublari doirasida yozilishini, 11-sinf "Ona tili" darsligi esa nutq madaniyati malakalarini egallashga yo'naltirilishi zarurligini isbotlab berdi. Zotan, ona tili ta'limidan ko'zlangan pirovard maqsad ham o'quvchilarning olgan bilimlarni turli nutqiy uslublarda erkin, lo'nda va madaniy nutq talablariga muvofiq ifodalay olishiga erishmoqdir.

Men uchun alohida maktab bo'lgan bu jarayonlarda Nizomiddin Mahmudov mohir pedagog, til ta'limini ichidan biladigan katta mutaxassis sifatida namoyon bo'ldi. Nizomiddin aka darslikning amaliy qismi hisoblanadigan illyustrativ misol va matnlarni tanlashga ham juda jiddiy qargan. Darslikka kiritilayotgan har qanday jumla, kichik badiiy parcha yoki salmoqdor matn bo'lar, ular til qoidalarini dalillashdan tashqari, millat bolalarining ma'naviyatini o'stirishi zarur, milliy hamiyatga rahna solmasligi shart degan qarashni ustuvor bilgan, xuddi shuni talab qilgan. Chunki ona tili ta'limi, lisoniy tarbiya o'ta milliy o'zanlarda oqishi kerak.

Nizomiddin Mahmudovning tilni tushunish va tushuntirish borasidagi kuzatishlaridagi muhim jihatlardan biri chiqarilayotgan xulosalarning mantiqiy butunligidir. Ustoz tildagi har bir hodisani baholashda, izohlashda fikrning mantiqan sog'lomligiga alohida diqqat qaratadi. Katta tilshunos sifatida tildan mahorat bilan foydalanadiki, uni o'qib, shakliy-mazmuniy rasolikdan

hayratga tushasan kishi. Masalan: “Til yaralgandan buyon tinimsiz va muttasil o’sish-o’zgarish jarayonlarini boshdan kechirib keladi. Bu o’sish-o’zgarishlarning ibtidosi bor, ammo intihosi yo’q, bu mutlaqo tabiiy, zaruriy va hayotiy jarayonlarda intihoning bo’y ko’rsatishi kamida tilning tanazzuliga yo’l ochadi yoki hatto, xudoning o’zi asrasin, uni mutlaqo muqarrar ravishda tillar qabristoniga eltadi. Necha ming yillardan beri tilda voqelanib kelayotgan o’sish-o’zgarishdan iborat muntazam harakat til tirikligini ta’minlaydi, uning uzun umriga tirkak tutadigan va shu tariqa qavmning yugurik zamon va yumaloq makondagi qadr-u qimmatini salomat saqlaydigan bemisl bir qudratdir” [2, 90]. Har qanday mutaxassis ayni iqtibosdagi bikir xulosani, biki ifodani sezmasligi mumkin emas. Xalq xo’p topib aytgan: “Temirchining qo’lida temir erib, suv bo’lar”, “Ish – bilganniki, qilich – tutganniki”.

Boshqalarni bilmadim-ku, ammo men Nizomiddin Mahmudovning yozganlaridan ilhom olaman. Ularda tilning, tilshunoslikning tarhi juda tekis va to’kis tarzda chiziladiki, bundan siz kamida huzurlanasiz, til haqida nimadir degingiz, nimadir yozgingiz keladi. Masalan, ozroq bo’lsa-da filologik sezgisi, lingvistik layoqati bor tadqiqotchil quyidagi iqtibosni o’qigandan keyin yozmay turolmaydi, o’zini tilga daxldor sezaveradi: “Til paydo bo’libdiki, necha ming yillardan beri sehr-u sinoatga to’la bu tilsimot oldida odam bolasi hayrat barmog’ini tishlashdan tolmaydi. Tabiat va jamiyatdagi turfa hodisalarning mohiyati va qonuniyatlarini, ibtidoiy bir shamoyillarda bo’lsa-da, bahaddi imkon inkishof etishga uringan ilk aql sohiblarining diqqatini til, xususan, ilohiy va badiiy so’z tilsimi muammolari ham jiddiy band etgan. Bu yorug’ diqqat-u shuur tetapoya davridan to bugungi yetuklik davriga kelguncha til mohiyatini aniqlashning ming bitta yo’lini sinab ko’rgan bo’lsa-da, bu mohiyatning tub mag’ziga yetib borishning uddasidan chiqa olganicha yo’q. Chunki inson tili benihoya murakkab, benihoya ko’p

tomonlama, benihoya o’ziga xos muhtasham va muntazam hodisadirki, uning barcha jihatlarini yaxlitligicha va birdaniga tasavvur qilishga ko’pda inson aqli ojizlik qiladi”. [3, 50] Komil ishonch bilan aytish mumkinki, professor Nizomiddin Mahmudovning lingvistik merosi alohida tadqiqotlar doirasida o’rganiladi, lingvistik poetikasi chuqur tadqiq qilinadi.

Men Nizomiddin Mahmudovga shogird, hamkasb, hammaslak o’laroq, ozmi-ko’pmi yaqin yurgan kishi sifatida u kishining ichki intizomi, ichki madaniyatini alohida e’tirof etishni xohlardim. Katta ilmiy muassasaning rahbari bo’la turib, direktorlikning tig’iz, tashvishli kun tartibidan ortib bunday barakali ishlashi, to’g’risi, hayron qoldiradi. Endigina qirqni qoralagan bizdek yoshlardan tezroq, ko’proq, xo’proq ishlashlariga zikr etganimiz ichki intizom bois bo’lgandir. Biroq bir narsani aniq bilaman: domlani ish kuni kun chiqmasdan boshlanadi, domla sahar ish stoliga o’tiradi... Asli shogird sanaladigan yosh tadqiqotchilarni ko’pda “shogird” deyishdan tiyilib, o’ziga teng ko’rib, “hamkasb” deyishiga ichki madaniyati, bani odamga ichki ehtiromi sabab bo’lgandir.

Nizomiddin Mahmudov fenomeniga chizgilarini yana va yana davom ettirish mumkin. Aziz us-tozimning meni ilmning oydin yo’llariga yo’naltirganidan qalbda chuqur minnadorlik tuygan holda u kishini qutlug’ 70 yoshi bilan qutlayman. Maslakdosh muallimimga tansihatlik, uzoq umr, tinchlik-xotirjamlik va, albatta, ijodiy bardavomlik tilayman. O’zbek tili tadqiqi va ta’limi borasidagi ishlaringiz muntazamlashaversin! O’zbekshunoslikni yuksaltirishdagi shaxd-u shiddatingiz tinim bilmasin! Yaratganimiz sizni panohida asrasin!

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati:

1. Mahmudov N. *Ma’rifat manzillari*. – Toshkent: Ma’naviyat, 1999.
2. Mahmudov N. *Til tilsimi tadqiqi*. – Toshkent: Mumtoz so’z, 2017.